

К.Ж. Абдрахманова^{1*}, К.Т. Бодеев², С.М. Аралбай¹, А.А. Ахатова¹

¹ «Қарағанды Медицина университеті» КЕАҚ, Қарағанды, Қазақстан;

² «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ, Қарағанды, Қазақстан
(e-mail: kamkgmu@mail.ru , bodeev-78@mail.ru , saken_aralbai@mail.ru , aigul-479@mail.ru)

Жезқазған мыс алыбын игеру тарихындағы Ө.Ә. Бөкейхановтың қызметі

Мақала белгілі тұлға, ғалым, геолог — Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановқа (1910-1957) арналған. Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов — ұлт көсемі, белгілі қоғам және мемлекет қайраткері, ғалым, Ресей Мемлекеттік думасының депутаты, XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының көшбасшысы, журналист, төре Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханның ұлы. Оның қызметі және тағдыры туралы, әсіресе туыстары репрессияға ұшырағаннан кейін мәліметтер өте аз табылған. Авторлар сирек кездесетін құжаттарды мұрағаттардан тауып, жариялауға дайындаған. Сонымен қатар ұсынылған жұмыстың басты кейіпкерін сипаттау үшін бұқаралық ақпарат құралдарындағы материалдар да талданған.

Кілт сөздер: Алаш, Әлихан Бөкейхан, Қазақстан, бұқаралық ақпарат құралдары, Жезқазған, Қаныш Сәтбаев, Қарсақпай, Ұлытау, геология, мыс кендері, Мәскеу, Үлкен Жезқазған, Орталық Қазақстан.

Kipicne

Зерттеліп отырған тақырып тарих ғылымындағы ақтандақ беттер тобына жатады. Тақырып мүлдем зерттелмеген десек те болады. Ұлт көсемі Әлихан Бөкейхан «халық жауы» болып, қуғын-сүргін құрбаны болғандықтан тұлғаның туғандары да солақай саясаттың құрбаны болды. Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың еңбектері тарих беттерінен сызылып, көлеңкеде еленбей қалған. Осы мақаланы жазуға арқау болған Қазақстанда сақталған жалғыз ғылыми мақаласы. Ғалымның 1934 жылы КСРО Ғылым академиясының ғылыми сессиясында жасаған «Жезқазғанның құрылымдық және кенді аудандары» атты баяндамасы 1935 жылы Мәскеуден шыққан «Большой Джезказган» атты материалдар жинағында жарық көрді. Осы құнды жәдігеріміз бүгінде Ұлытау облысы Жезді ауданындағы музейдің сирек қор фондысында сақталған. Белгілі ғалым, геолог Өкітай (Сергей) Бөкейхановтың туысы Сырым Райымжанұлы Бөкейхановтың 2004 жылы Алматыда жарық көрген «Өткен күнде белгі бар» атты естелік кітабында автор қысқаша автобиографиясын жазды. Тағы да бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған материалдарда Өкітай (Сергей) Бөкейханов туралы заманындағы ғалым-геологтардың естеліктері кездеседі. Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың өмір жолы, тағдыры, Қазақстанға сіңірген ерен еңбегі зерттеуді қажет ететін ақтандақ тақырып. Ғалымның елге сіңірген адал еңбегін, ғылыми мақалаларын зерттеу Қазақстан тарихы ғылымындағы өзекті мәселе екені сөзсіз. Мақаланың басты мақсаты — тұлғаның өмір жолын, еңбегін бүгінгі ұрпаққа таныстыру, геология ғылымындағы лайықты бағасын беру. Үлкен Жезқазған мыс алыбын зерттеу барысындағы тұлғаның еңбегімен таныстыру. Зерттеу тақырыбы ғалымның Орталық Қазақстанның кенді аудандарын барлау

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kamkgmu@mail.ru

барысында қолданған ерекше әдістерін, кәсіби біліктілігін көрсету, бүгінгі геология ғылымын зерттеушілерге насихаттау.

Зерттеу әдістері

Қазақ зиялысы Ә. Бөкейхановтың ұрпағы, геолог-ғалым Ә. Бөкейхановтың өмірі мен Жезқазған мыс алқабын игерудегі қызметін зерттеу барысында историзм және объективтілік принциптері басшылыққа алынды. Жүйелілік әдісі, сипаттау, талдау, салыстырмалы-тарихи әдістер Ә. Бөкейхановтың өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдерін зерттеу барысында қолданылды.

Мәселені талқылау

XX ғасырдың 20-ншы жылдары Жезқазғанның мыс кенінде, Қарсақпайдың темір рудасында, Байқоңыр-Қияқты көмір кендерінде жүргізілген алғашқы тұрақты геологиялық барлау жұмыстары Ұлытау-Жезқазған аймағында ғана емес, бүкіл Қазақстан бойынша қазба байлықтардың өндірістік қорын жоспарлы түрде зерттеудің және ашудың бастамасы болды. Нәтижесінде республикада алып минералды-шикізат базасы құрылды, Жезқазған өңірі қысқа уақыт ішінде үлкен мыс алыбына айналды.

Қ.И. Сәтбаевтың ұйымдастырушылық қабілеті осы жерде ерекше байқалғаны рас. Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың басқаруымен филиал қысқа мерзімде Қазақстандағы ғылымның нағыз орталығына айналды. Иә, ғалым осы игі істердің ұйытқысы және ұйымдастырушысы болды. Қаныш Сәтбаевпен бірге Жезқазған мыс кендерін ашуда ерен еңбек еткен ғалым, геологтардың бірі, бірегейі Өкітай (орыстардың арасында өскендіктен Сергей деп аталып кеткен) Әлиханұлы Бөкейханов болатын (1910-1957 жж.).

Жезқазған мыс кенді ауданы Орталық Қазақстан өңірінде орналасқан, сұр ізбесті құмдақ пен қызыл-сұр құмды-сазды қабаттар, әрі пермо-тас көмірлі конгломерттен тұратын аймақ екенін 1934 жылы белгілі ғалым Қ.И. Сәтбаев «Үлкен Жезқазғанды игеру үшін» деген мақаласында жазған. «Үлкен Жезқазған мыс алыбы» атты мақаласында Қаныш Имантайұлы Сәтбаев Бетпақдаланың шөлінде қазір де Одақта бірінші орын алып отырған Жезқазған мыс кені барын, ерте уақытта Жезқазғаннан 1 млн тонна мыс алынғанын, 1847 жылға дейін мәлім болмаған Жезқазғанды Ушаков дейтін көпес басқа капиталистерге алып-сатарлық жолмен сату үшін маңындағы қазақ елінен сатып алынғанын айта келіп, 1904 ж. Жезқазғанды ағылшын капиталистері Ушаков тұқымдарынан 260 мың сомға сатып алып, зерттеу жұмысын жүргізгенін, Жезқазған кенінен жылына 5 мың т мыс шығармақ болып құрылысы басталған Қарсақпай зауытын Қазан революциясының басталуына орай аяқтай алмай кеткенін жазған. Яғни Жезқазған алыбында 3 млн 500 мың т мыстың бар екені анықталды дей келе, бүкіл Оралдағы зерттелген мыстың шамасы 2 млн 500 мың тоннадай болса, Жезқазған алыбының қоры бүкіл Оралдан 1 млн тоннаға асқанын, алдағы уақыттағы зерттеу жұмыстары Жезқазған байлығын бұдан да өсіріп отырмақшы екенін тағы да көрсетеді. «Ұлы Жезқазғандай ірі зауыт әлемде жоқ екенін, Американың ең үлкен мыс зауыттары жылына 125 мың т мыс берсе, қазіргі салынып жатқан Балқаш мыс зауыты жылына 100 мың т мыс береді, ал Ұлы Жезқазған комбинаты Балқаштан өндіріс жағынан 2 есе артық береді» [1; 59-61].

Ғалым «Үлкен Жезқазғанның болашағы» атты мақаласында еліміздегі мыс кені шығатын аудандардың ең үлкені, ең кенге бай жері Жезқазған, мұндағы 3510 мың т мыс қорының 1330 мың тоннасы жоғары сапалы мыс екенін, мұндай сападағы мыс бүкіл Кеңестер Одағындағы мыс өндірістерінде әлі де айқындалмағаны, Жезқазғанның мыс қоры бүкіл жер жүзіндегі мыс қорының 3,2%-ы, ал Кеңес Одағындағы мыс қорының 20,5%-ы екені, мыс кенінің зерттелуі арзанға түсумен қатар, тереңдігі небары 200 м жерден табылатынын айтады. Жезқазған комбинатынан шығатын өнім Американың солтүстік штатынан шығатын өнімнің 55%-ындай болатыны және шет елдердегі мыс қорытатын зауыттардың қайсынан болса да Жезқазған мыс қорыту комбинаты асып түсетіні, Үлкен Жезқазғанда жылына 14 600 т мыс кенін шығаратын кеніш, күніне 45 мың т кен қорытатын байыту фабрикасы және 6 пеші бар, жыл сайын 1120 т мыс қорытатын металлургия зауыты салынатыны жайлы сөз қозғайды. Жезқазғанды өкіметтің бекіткен мерзімінде бітіруге бүкіл Қазақстан болып кірісу керектігін айтып, Жезқазғанның байтақ даласындағы кенді зерттеуде көп еңбек сіңірген азаматтарды көрсетеді. Өкінішке орай, Жезқазғанның кен орындарын зерттеуде үлкен еңбек сіңірген саусақпен санарлық геологтардың бірі Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың есімі жазылмайды. «Бөкейхановты Қарсақпайға баруға біржола көндірген сияқтымын...» депті Қ.И. Сәтбаев 1929 жылы 25 желтоқсанда Мәскеуден жұбайы Т.А. Кошкинаға жолдаған хатында. Бұл Сәтбаевтың Жезқазғанда кен барлауды

дербес жүргізуге қам жасап, жер-жерден инженер-техниктер, бұрғылау мамандарын іздеген қысылтаң кез еді. Өкітай (Сергей) Бөкейханов 1930 жылдың басында Ұлытауға келіп, Қарсақпай комбинатының геология бөлімінде аудандық геолог болып жұмысқа кіріседі. «Байырғы жезқазғандықтар оны Ақтай деп атаған. Жас геолог өз міндетін тиянақты атқарған. КСРО Ғылым Академиясында Үлкен Жезқазған мәселесін жан-жақты талқылаған, 1934 жылдың қараша айындағы төтенше ғылыми сессияда мінбеге көтеріліп, баяндама жасаған» (1935 жылы Мәскеуде жарық көрген «Большой Джезказған» жинағында жарияланған) [2; 111].

«Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов бірнеше жыл Қаныш Сәтбаевпен бірге оның кешенді геологиялық-барлау тобында еңбек етіп, Үлкен Жезқазғанды ашуға белсене қатысқан. Кейіннен Оңтүстік Оралда, Хакасияда геологиялық экспедицияларды басқарған. Түсті металдарды барлау мәселелері жайында тау-кен өнеркәсібі қызметкерлерінің Бүкілодақтық мәжілісінде әзірлеген баяндамасы қазіргі күнге дейін өте құнды саналады. Алайда сол кездегі солақай саясаттың салдарынан «халық жауының баласы» ретінде өзіне тиесілі марапаттарды алуға құқығы болмайтын» [3; 197].

Жезқазғанның кен байлығын зерттеуде үлкен еңбек сіңірген Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов тарихтан лайықты бағасын алуға тиісті. Орталық Қазақстанның елінің кең даласындағы Жезқазған маңына Совет үкіметі тұсында геологиялық зерттеу жүргізіп, нәтижесінде жер қойнауындағы байлығының саны және неше алуандығы жағынан Советтер Одағындағы ең алдыңғы қатарлы ауданның бірі екенін дәлелдеген, мұндағы дүниежүзіндегі ең ірі мыс кенінің бірі Жезқазғанның атын шығарған ірі тұлға деп білеміз.

Ол ХХ ғ. басындағы қазақ зиялыларының көшбасшысы, Ұлт көсемі Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханның баласы. «Ол жылдары Әлихан Бөкейхан өкімет сескенетін саяси серке болып қалыптасты. Самарада Жер банкінде жұмыс істеп жүргенде 1910 жылы Әлихан Бөкейханның отбасында мұрагер дүниеге келді. Ол бертін келе орыс тілділердің ортасында болып, тағы бір есімге ие болып, Өкітай (Сергей) атанды [4; 62].

1929 жылы Мәскеудегі Кен академиясын геолог мамандығымен бітіріп, еңбек жолын Қарсақпай, Жезқазған өңірін зерттеуден бастаған ірі ғалым. 1929 жылы «Атбасцветмет» тресінде геологиялық барлау бөлімшесі ашылып, сол жылдың соңында Жезқазғанда тұрақты барлау жұмыстары жүргізілді. Геологиялық комитет қызметкерлері мен білімдар жас инженерлердің арасында үлкен тартыс болғаны тарихтан белгілі. Олар Жезқазғанды ұсақ қана кен орны бар, онда көп қор жоқ деп тұжырымдаса, Қ.И. Сәтбаев, С.Ә. Бөкейхановтар Жезқазғанда үлкен қор жатыр деп жазды. Яғни ғылыми айтыстартың мәселесі Жезқазғанды индустрияландыру жоспарына кіргізбей, үлкен мыс комбинатының құрылысына жол бермеу болатын. Осындай кедергілерге қарамастан Жезқазған 1931 жылдың аяғында мыс қоры жағынан Одақ бойынша 1-ші орынға шықты. 1934 жылғы деректер бойынша Американың мыс провинцияларын басып озды. «Қ.И. Сәтбаевтың қарсыластары 1938 жылдың аяғына дейін құрылыс жұмыстарына кедергі жасаумен болды. 1938 жылдың 10 ақпанында жаңа Жезқазған комбинатының құрылысын бастау туралы №50 тарихи бұйрық келді» [1; 244-245].

Бұл жерде Қаныш Имантайұлы Сәтбаевпен бірге Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың да еңбегі зор. Әкесі «халық жауы» деп репрессияға ұшырағандықтан, ол уақытта Бөкейхановтың фамилиясы жүйеден қысым көріп, ылғи да көлеңкеде атаусыз қалып отырды. Еңбегі бағаланбады, аты аталмады. Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың Қазақстанның жер асты, жер үсті пайдалы кен қазбалары, түрлі-түсті металдар туралы бірнеше ғылыми мақаласы белгілі. Мақалалары геология ғылымында үлкен қызығушылық туғызып, осы күнге дейін маңызын жойған жоқ. Өмірінің кейінгі жылдары жайында дерек өте аз, өйткені ол кездері мемлекеттік тапсырмамен жабық және құпия болып келген уран рудниктерін ашып, сол жерде басқару жұмыстарын ұйымдастырған. «Соңғы жұмысы — Хакасия автономиялық облысының Сор қаласындағы геологиялық барлау экспедициясының бас инженері қызметін атқарды. Мыс және уран кендерінің сипаты жөнінде бірнеше ғылыми еңбектер жариялаған» [1; 165].

КСРО Ғылым Академиясының Үлкен Жезқазған мәселесін жан-жақты талқылаған 1934 жылғы қараша айындағы төтенше ғылыми сессиясында Қаныш Сәтбаевпен бірге мінбеге көтеріліп «Жезқазғанның кен аймағы және структурасы» деген тақырыпта баяндама жасау құрметіне Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов та ие болды.

Жезқазған қаласынан солтүстік-батысқа 25 км қашықтықта орналасқан Жезқазған мыс кен орындары туралы Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың ең көлемді зерттеу жұмысы «Жезқазғанның құрылымдық және кенді аудандары» деп аталады. Мақалада Орталық Қазақстанның Жезқаз-

ған-Ұлытау аудандарының табиғи ресурстарын игеру және жан-жақты зерттеу мәселелеріне арналған материалдар жинақталған.

Кен орнында энеолит заманында (б.з.б. 6000-5000) сақтар кен өндіріп, мыс пен қоланы балқытқан. «1927 жылы геолог Қ.И. Сәтбаев «Жезқазған ауданындағы мыс кендері» мақаласында «Жезқазған кендерін орыстардың бірінші рет ашық түрде 1837-38 жылдардағы Кенесары жорығының кезінде көруі ықтимал» екендігін тарихи жағынан да анықтай түскен», – деп жазады [1; 244].

Қазіргі заманғы алғашқы мыс кәсіпшілігін 1847 жылы Н.А. Ушаков ашқан. 1904 ж. кен орны ағылшындардың «Атбасар мыс кентасы» қоғамына концессияға берілді.

Сонымен қатар жас ғалым Сәтбаев мақаласындағы ағылшын кен барлаушысы С.Х. Боллдың өз қолымен жазып кеткен кітапшасындағы деректерді келтіре отырып «ағылшындар 1915 жылға дейін Жезқазғанда 234 ұңғыма жүргізген, 19 жерден шахта қазған бұрғы мен шахталар арқылы Жезқазған кен орындарының жалпы шамасы мен жобалы реттері қазірде аз да болсын ашылып, анықталып отыр», – деп жазды [1; 244].

Жете барлау жұмыстары 1926 жылдан басталған. Ең алғашқы отандық мыс 1928 жылы Қарсақпай комбинатында балқытылды. Сол кездегі мықты геологтар Қ.И. Сәтбаев, С.Ә. Бөкейхановтардың 1929 жылы қолға алуымен басталған геологиялық барлау жұмыстарын 1931 жылдан Жезқазған экспедициясы үздіксіз жүргізіп келеді. «Жезқазған мыс кендерінің геологиялық құрылысы тас көмір, пермь және кайнозой шөгінділерінен құралған. Тас көмір жүйесінің орта және жоғары бөлімдерін камтитын кен қабаттары Тасқұдық, Жезқазған свиталарына жіктеледі. Қалыңдығы 250-300 м. Тасқұдық свитасы 3 кенді горизонт құрайтын қызыл және сұр түсті 16 қабаттан тұрады. Қалыңдығы 350-400 м. Жезқазған свитасы 7 кенді горизонт түзетін қызыл және сұр түсті 36 қабаттан тұрады. Бұл қабаттар литологиялық құрамы бойынша қызыл және сұр түсі аргиллит, алевролит құмтастан және аз мөлшерде жұмыртас, жентектас, әктас қабаттарынан тұрады. Кен сұр түсті құмтас қабаттарында шоғырланған. Тектоникалық құрылымына шығыс жағын шектейтін меридиан бағыттағы Шыңғыс-Ұлытау оңтүстігінен Теректі терең жарылымдары кіреді. Жезқазған синклиналі аумағында орналасқан кенді алаң Спасск мұльдасы, Ақши күнбесі, Златоуст мұльдасы, Кресто күмбесі, Анненск мұльдасы және Анненск күмбесі атты бірінен бірі флексуралармен бөлінген құрылымдардан тұрады» [5; 260].

С.Ә. Бөкейхановтың ғылыми еңбегі «Жезқазғанның құрылымдық және кенді аудандары» деп аталады. Онда Жезқазғандағы барлау тарихы баяндалған, оның зор мүмкіндігі атап өтілген, сол істі жүзеге асыратын мәселелерді көрсеткен. Геологиялық-тектоникалық ерекшелігіне негіздей отырып Жезқазғанның барлық мыс-кенді ауданын құрылымды ауданға бөліп зерттейді. Олар:

1. Орталық кенді аудан.
2. Спасск опырмалы ойысының батыс қанаты (Петропавл опырығының аймағы).
3. Спасск опырмалы ойысының шығыс қанаты (Спасск тектоникалық опырылу аймағы).
4. Кеңгір антиклиналының Оңтүстік және Оңтүстік-батыс қанаты.
5. Кеңгір антиклиналының Солтүстік-батыс қанаты.

Жезқазғанның барлық 13 кенді аудандары осы жоғарыда аталған 5 құрылымдық аудандарына кіреді», - деп жазады [5; 259].

Осылардың ішіндегі ең ірісі аумағы және қоры бойынша Орталық кенді аудан. Орталық кенді ауданға батыстан Петропавл опырығы қосылады. Бұл ауданның өндірістік-барлау қорлары 1544,4 мың тонна мысты құрайды. Категория бойынша барлық Жезқазғанның жалпы қорының 89% құрайды екен. Жезқазғандағы кен минералды кварц дала шпаты мол сұр құмтастың тоғыз қабатқа дейін қатталып теңбілденген шұбар түрде кездесіп, жарықшақтарды толтырған құмтастардың құрамында кейде жер қыртысының тереңдегі қалпында ұшырасатыны жайында айта келіп, соған орай, мынандай тұжырым жасайды: «Кенді құмтастар Жезқазғанда берік және тұтқыр түрде кездеседі, жерастының қазындылары ешқашанда опырылмайды, яғни ұңғуды тіреусіз жүргізуге болады, тіреу ағаштары мүлдем қажет емес, кеніш ішінде су болмаса, секундына литрдің небары оннан бір бөлшегін құрайды; кен қабаттарының қалыңдығы 20-30 м біртекті кендер қалпында кездеседі, демек кенді шығарғанда өндірудің тиімді әдісін пайдалануға мүмкіндік береді, кеніштің кейбір кен шоғырдары бірінің үстіне бірі дестеленіп жатады, бұл жағдайда кейде қабаттасқан, бір ғана шахта оқпанынан қазуға мүмкіндік береді; Жезқазғанда ашық карьерлік жұмыстарды кенінен жүргізуге мүмкіндік бар. Осының барлығы Жезқазған мыс кендерінің ерекшелігін (әлем бойынша 3 орын) және кендерді шығару мен өндіру технологиясы өте тиімді екенін аңғартады», – дейді ғалым [5; 260].

«Орталық кенді ауданға келесі аудандарды кіргізеді: 1) Кресто. 2) Покровский. 3) Петро. 4) Златоуст. 5) Беловский. 6) Тасқұдық. Осылардың ішіндегі ең ірілері Кресто және Златоуст», - деп көрсетеді. Оның ішінде Кресто кен аудан 45%, Златоуст кенді ауданы 25%, яғни барлық Жезқазғанның қорларын құрайды екен [5; 260-265].

Жалпы Жезқазған мыс кендері алты геологиялық-өндірістік аудандарға бөлінген: Ақши-Спасск, Оңтүстік-Батыс Покро, Солтүстік Покро, Златоуст, Кресто және Анненск. Бұл аудандардағы кеннің минералдық құрамы мынадай: борний, халькозин, халькопирит, галенит, бегехтинит, сфалерит, пирит, арсенопирит, альгондит, домейкит. Тереңдігі 10-60 м тотығу белдемінде азурит, малахит, хризолла, куприт, элит және таза мыс түзіледі. Бұл туралы Ө. Бөкейханов мақаласында атап көрсетеді.

Сонымен қатар Кресто ауданын жан-жақты зерттеген. Ауданның ерекшелігін атап көрсетеді. Жезқазғанның барлық кенді аудандарының ішінде «Кресто көбінесе бөлшектенген, төбешікті рельефтерге ие. Құрылымдық және территориялық белгілеріне байланысты Кресто ауданының кенді аумағы 3 учаскокке бөлінеді» [1; 244].

Покров ауданы Жезқазғанның басқа кенді аудандарына қарағанда орталыққа қарай оңтүстік бөлігінде Тасқұдық-Покров брахианти клиналында орналасқан. Ауданның рельефі төбешікті. Жекелеген төбелердің салыстырмалы биіктігі 10-15 метрден аспайды [5; 260-290].

Петро ауданы Покров ауданынан батысқа қарай құлайды. Ауданның рельефі төбешікті. Ауданның шығысында Петров төбешігінде орналасқан. Құрылымдық ерекшелігіне байланысты Петро ауданы 2 учаскокке бөлінеді: шығыс учаскок — Петро төбешігі және батыс учаскок — Петро опырығы. Ғалым ауданның минералды құрамына дейін зерттеп, тиянақты есептеп, дәлелдеген.

Тасқұдық ауданы Покров ауданынан солтүстікке қарай 6 км жерде орналасқан. Рельефіне байланысты кенді аумағы жазықта деп көрсетілген.

«Златоуст ауданы Покров ауданынан 4 км солтүстікке қарай жатыр. Бұл жерде қазір кен өндіріліп жатыр», – деп жазған. Рельефі жағынан төбешікті, биіктігі салыстырмалы түрде метрден аспайды.

Ғалым осы аудандардың әрқайсысын тиянақты зерттеп, құрамын, ерекшелігін, құрылымын қағаз бетіне тәптіштеп түсірген. Жезқазған өңірінің жер қойнауында халық шаруашылығы үшін аса зор маңызды түсті металдар, қара металдар, сирек кездесетін бағалы металдар, жанатын заттар, химия өнеркәсібі үшін минералдық шикізат, кен-руда шикізаты, құрылыс материалдарын тегіс көрсетіп жазады. Жезқазған өңірі мысқа бай. Оның рудасындағы қорғасынның да мөлшерін көрсетеді. Жезқазған рудасының ерекшелігі қатпарланған түрде кездесетінін атап айтқан. Кен орындарының геологиялық құрылымына сипаттама жүргізіп, шикізаттық сапасы мен санын бағалау, оларды зерттеу мен барлау жұмыстарының болашағы мен комплексті бағдарламасында жазған [1; 245].

«Ғалымның тағы бір ерекшелігі зерттеудің әртүрлі ғылыми әдістерін меңгере отырып, Қазақстанның геологиялық зерттеу жұмыстарын жоғары деңгейге көтере білгендігі» [5, 260-290].

Заманында Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов Одаққа танымал ғалым, бірегей геолог-барлаушы, тұлға ретінде өз ортасында ерекшеленеді. Бұған дәлел оған берілген жоғарғы баға. Қалыптасып тұрған саяси жүйеге қарамастан ғалымдардың Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейханды жоғары бағалап, мойындауы. Ол туралы белгілі ғалым, немере інісі болып келетін Сырым Бөкейханов «Мен талай жыл жұмыс істеген политехникалық институттың геологиялық барлау факультетінде Евгений Дмитриевич Шлыгин деген ғалым жұмыс істеді. Ол Қазақстанның аймақтық геологиялық құрылымының теориясы мен моделін алғаш жасағандардың бірі. Геолог, геология ғылымдарының докторы, профессор. Бір жолы мен сөз сөйлеген жиналыстың соңында, аса қадірлі академик маған келіп: «Сіз Өкітай (Сергей) Әлиханұлымен жақындағыңыз бар ма?», – деп сұрады. Мен біздің жақындығымызды әңгімелеп бердім. Е.Д. Шлыгин осыны естігенде жанып кетті, өзінің 1940-50 жылдары Қарсақпай-Жезқазған мысты өңіріндегі экспедицияның құрамына қалай қосылғанын, онда Өкітай (Сергей) Әлиханұлымен танысқанын ерекше әңгімелеп берді. Өкітай (Сергей) Әлиханұлының кемел білімін, кәсіби деңгейінің жоғарылығын, еңбекқорлығын, адами парасаттылығын баса айтты» [6; 125-126].

Академик Е.Д. Шлыгин Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың ғылыми және өндірістік еңбегінің жемісті болғандығын Мәскеуде КСРО Ғылым Академиясының кезекті сессиясында, «Жезқазғанның құрылымдық және кенді аудандары» атты баяндамасы дәлелдеп отыр, ғалымның жасаған баяндамасы осы күнге дейін құндылығын жоғалтпаған ғылыми еңбек екенін айтады. Бүгінде техникалық өндіріс саласындағы ғалымдар баяндаманың құндылығын әлі де атап көрсетеді. Зерттеу жұмысының ерекшелігін, бірегейлігін мойындайды.

Белгілі геолог Василий Иванович Штифанов — Қазақ КСР-ның еңбек сіңірген геологы, Социалистік Еңбек Ері, Жезқазған кен барлау кеңсесінде геолог (1938-1941 жж.), Қ. Сәтбаев Алматы қала-

сына қызметке ауысқан соң В.И. Штифанов Жезқазған геологиялық барлау кеңсесінің (1941-1957 жж.) және Жезқазған геологиялық барлау экспедициясының (1957-1985 жж.) бастығы болып еңбек еткен [1; 567].

Жезқазған-Ұлытау өңірі жер қойнауын жан-жақты зерттеу жұмысына, осы өңірдегі кен орындарын барлауға көп еңбек сіңірген ғалым И.В. Штифанов Өкітай (Сергей) Әлиханұлының кәсіби біліктілігін өте жоғары бағалаған. «Мен Өкітай (Сергей) Бөкейхановты 1944 жылы Мәскеуде КСРО Түсті металлургия министрлігі өткізген бір беделді кеңесте көріп, баяндамасын тыңдадым. Өкітай (Сергей) Әлиханұлы осында мазмұны терең ойлы, зерттеу жұмысын ұсынып, баяндама жасады. Ол кезде Өкітай (Сергей) Бөкейханов Оңтүстік Оралдағы геологиялық экспедицияны басқаратын [1; 567].

Григорий Никифорович Щерба — ғалым, геолог, профессор. КСР ҒА-ның академигі (1972 ж.) 1937-1948 жылдары Қазақ КСР ҒА-ның Геологиялық ғылымдар институтында аға ғылыми қызметкер болып жұмыс істеген. Академик Қ.И. Сәтбаевпен 1948 жылы әріптес болып, Орталық Қазақстанның металлогендік болжау карталарын құруға қатысқан. Өкітай (Сергей) Бөкейхановтың кәсіби деңгейін жоғары бағалаған ғалымдардың бірі.

Қ.И. Сәтбаевта Өкітай (Сергей) Әлиханұлының еңбегін, біліктілігін, кемел білімін бағаламауы мүмкін емес. Қаныш Имантайұлы Сәтбаев 1929 жылы Үлкен Жезқазған мәселесін жан жақты зерттеу үшін Одақтағы білікті ғалым геологтарды шақырғанда Өкітай (Сергей) Әлиханұлын да назардан тыс қалдырған жоқ. Себебі Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың кәсіби біліктілігін жете бағалады.

Жезқазған мыс кен орнының геологиялық құрылысын, таскөмір жүйесінің орта және жоғары бөлімдерін қамтитын кен қабаттары Тасқұдық, Жезқазған свиталарын алғаш жіктеген ғалымдардың бірі Өкітай (Сергей) Бөкейханов. Қалыңдығы 250-300 м Тасқұдық свитасының 7 кенді горизонт түзетін қызыл және сұр түсті 36 қабаттан тұратындығын, олардың литологиялық құрамын да тектоникалық құрылымын да алғаш зерттеген Өкітай (Сергей) Бөкейханов екені ғылыми ортада белгілі болған. Жезқазған мыс кені алты геологиялық өндірістік учаскіге бөлінгенін, атап айтсақ олар: Ақши-Спасск, Оңтүстік-Батыс Покро, Солтүстік Покро, Златоуст, Кресто және Анненск учаскілерін ғылыми зерттеп, зерделеген де Өкітай (Сергей) Бөкейханов еді.

Қорытынды

Мақалада қарастырылған барлық мақсаттарға сәйкес зерттеу жұмысы аз да болса, ғалымның Орталық Қазақстанның кенді аудандарындағы барлау жұмыстарын, қолдану әдістерін, есептеулерін жарыққа шығару еді. Ғалымның шығу тегі, өскен ортасы, тұлға ретінде қалыптасу тарихымен таныстыру да болды. Аталған тақырып терең зерттеуді қажет етеді.

Қазақ халқының біртуар перзенті, бірегей тұлғасы, көрнекті ғалым Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейханов тарихтан лайықты бағасын алу керек. КСРО геология ғылымының дамуына қосқан ерен еңбегі бағалану үшін еңбектері архивтен көтеріліп, зерттеуді қажет етеді. Есіл ер, асылдың сынығы, солақай саясаттың құрбаны болды. Өкітай (Сергей) Әлиханұлы Бөкейхановтың есімі Жезқазған мыс кен орындарын зерттеуде Қаныш Имантайұлы Сәтбаевпен қатар тұратын уақыт жетті. Тектілік тек жатпайды. Тарихта көлеңкеде қалған тақырыпты, мүмкіндігінше ашуға талпыныс болды. Дегенмен де дереккөздері өте аз. Уақыт өте келе оң нәтиже болатыны сөзсіз, себебі бұл адами парызымыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қаныш Сәтбаев. Энциклопедия / Бас редактор Б.Ө. Жақып. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. — 664 б.
- 2 Сәрсекке М. Қазақтың Қанышы. Роман-эссе / М. Сәрсекке. — Алматы, 1999. — 592 б.
- 3 Әлихан Бөкейхан. Энциклопедия / Бас редактор Ж. Тойбаева. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2018. — 784 б.
- 4 Сәтбаев Қ. Таңдамалы. 1 томдық / Құраст. К.А. Ақышев, Т.М. Әлжанов. — Шымкент: «Оңтүстік полиграфия» баспа үйі, 2007. — 1-т.: Қазақстан — менің Отаным. — 384 б.
- 5 Букейханов С.А. Структурные и рудные районы Джезказгана / С.А. Букейханов // В сб.: Большой Джезказган. Сборник материалов по проблеме комплексного изучения и освоения природных ресурсов Джезказгано-Улутавского района Центрального Казахстана / Казахстанская база. Труды вып. 7. — Л.-М.: Издательство Академии наук СССР, 1935. — С. 259-297.
- 6 Бөкейханов С.Р. Өткен күнде белгі бар / С.Р. Бөкейханов. — Алматы: «Wink» баспасы. — 2004. — 184 б.

К.Ж. Абдрахманова, К.Т. Бодеев, С.М. Аралбай, А.А. Ахатова

Деятельность О.А. Букейханова в истории освоения Жезказганского медного гиганта

Статья посвящена известному ученому, геологу Окитай (Сергею) Алиханулы Букейханову (1910–1957). Окитай Букейханов — общественный и государственный деятель, ученый, депутат Государственной думы России, лидер казахской интеллигенции начала XX века, журналист, сын Алихана Нурмухамедулы Букейхана (из жуза Торе). Подробные сведения о его судьбе отсутствуют, связано это, в первую очередь, с репрессиями в отношении его прямых родственников. Авторами настоящей статьи в архивах были обнаружены редкие документы о жизни и деятельности О. Букейханова, и на их основе подготовлена данная публикация. Кроме того, авторами проанализированы материалы из средств массовой информации, с целью охарактеризовать главного персонажа предложенной работы.

Ключевые слова: Алаш, Алихан Букейхан, Казахстан, СМИ, Жезказган, Каныш Сатбаев, Карсакабай, Улытау, геология, медные рудники, Москва, Большой Жезказган, Центральный Казахстан.

K.Zh. Abdrakhmanova, K.T. Bodeyev, S.M. Aralbay, A.A. Akhatova

The activity of O.A. Bukeikhanov in the history of the development of the Zhezkazgan Copper Smelter

This article is devoted to the famous scientist, geologist Okitay (Sergey) Alikhanuly Bukeikhanov (1910–1957). Okitay (Sergey) Alikhanuly Bukeikhanov was a national leader, well-known public and statesman, scientist, deputy of the State Duma of Russia, leader of the Kazakh intelligentsia of the early twentieth century, journalist, Alikhan Nurmukhameduly Bukeikhanov's son (the zhuz – Tore). There is a very little information about Okitay (Sergey) Alikhanuly Bukeikhanov's fate, especially after his relatives were repressed. The authors found rare documents in the archives and prepared them for publication. The authors of the article also analyzed media materials in order to characterize the biography of their personage.

Keywords: “Alash”, Alikhan Bukeikhan, Kazakhstan, mass media, Zhezkazgan, Kanysh Satbaev, Karsakbay, Ulytau, geology, copper mines, Moscow, Big Zhezkazgan, Central Kazakhstan.

References

- 1 Zhakyp, B.O. (Ed.). (2011). Qanysh Satbaev. Entsiklopediia [Kanysh Satbayev. Encyclopedia]. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Kazakh].
- 2 Sarseke, M. (1999). Qazaqtyn Qanyshy. Roman-esse [Khanys of Kazakh. Novel-essay]. Almaty [in Kazakh].
- 3 Toibayeva, Zh. (2018). Alikhan Bokeikhan. Entsiklopediia [Alikhan Bukeikhan. Encyclopedia]. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Kazakh].
- 4 Satpayev, K. (2007). Tandamaly. 1 tomdyq. 1-tom: Qazaqstan — menin Otanym [Favourites. In one volume. Volume 1. Kazakhstan is my Homeland]. Akyshev, K.A., & Alzhanov, T.M. (Ed.). Shymkent: “Ontustik” poligrafiia baspa uii [in Kazakh].
- 5 Bukeikhanov, S.A. (1935). Strukturnye i rudnye raiony Dzhezkazgana [Structural and ore districts of Dzhezkazgan]. *Bolshoi Dzhezkazgan. Sbornik materialov po probleme kompleksnogo izuceniia i osvoeniia prirodnnykh resursov Dzhezkazgano-Ulytavskogo raiona Tsentralnogo Kazakhstana / Kazakhstanskaia baza - Big Dzhezkazgan. Collection of materials on the problem of complex study and development of natural resources of Dzhezkazgan-Ulutavsky district of Central Kazakhstan / Kazakstan base*. Leningrad-Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 259-297 [in Russian].
- 6 Bokeikhanov S.R. (2004). Otken kunde belgi bar [There is a sign on the last day]. Almaty [in Kazakh].